

ŁUKASZ TOMASZ MARCINIAK
Uniwersytet Łódzki

**CZŁOWIEK W SPOŁECZEŃSTWIE,
SPOŁECZEŃSTWO W CZŁOWIEKU.
JANA SZCZEPAŃSKIEGO
KONCEPCJA OSOBOWOŚCI SPOŁECZNEJ**

WPROWADZENIE

Osobowość człowieka nigdy nie stanowiła odrębnego problemu badawczego w pracach Jana Szczepańskiego, nigdy też jak się wydaje nie miał zamiaru stworzyć własnej koncepcji. Mimo to, pojęcie osobowości jest stale obecne w socjologii Szczepańskiego, a co więcej, analizowane przez niego bardzo wnikliwie, zarówno z perspektywy indywidualnego rozwoju człowieka jako istoty społecznej, jak i ze względu na relacje zachodzące pomiędzy jednostką, a społeczeństwem. O zajęciu się osobowością zdecydowały zapewne główne zainteresowania naukowe (przede wszystkim zorientowane na problematyce edukacji i wychowania, konsumpcji, rozwoju systemu społecznego), których pełna analiza wymagała uwzględnienia także aspektów kształtowania i rozwoju aktorów społecznych. Dlatego wśród najczęściej podejmowanych przez Szczepańskiego zagadnień powiązanych z problemem osobowości, znajdują się te dotyczące kształtowania się ludzkiej jaźni, zwłaszcza w kontekście biopsychicznych uwarunkowań przy jednoczesnych, społecznych oddziaływaniach [Szczepański, 1970], także te odnoszące się do wpływu jaki na kształtowanie się u ludzi obrazu siebie mają inni ludzie, z którymi człowiek wchodzi w styczność [Szczepański, 1980], ale przede wszystkim te nawiązujące do rozważań o powiązaniach struktury społecznej i osobowości. Szczepański zastanawiał się nie tylko nad istotą relacji makro oczekiwania z mikro potencjałem (zawartym w osobowościach uczestników życia społecznego), ale również nad tej relacji faktycznym kierunkiem, bowiem w człowieku i jego osobowości dostrzegał odpowiedzialność za tworzenie się, reorganizowanie i rozwijanie społeczeństw w równym stopniu, co w społeczeństwie

widział odpowiedzialność za kształtowanie się osobowości. Podejście Szczepańskiego wykraczało więc zarówno poza strukturalno-funkcjonalny model analizowania społeczeństwa, jak również poza prace i koncepcje (zwłaszcza czynnika humanistycznego) Floriana Znanieckiego, które wielokrotnie stanowiły dla niego inspirację teoretyczną i metodologiczną. Jego, zawarte prawie w każdej większej publikacji, rozważania o istocie biologicznego dziedzictwa człowieka dla rozwoju osobowości, o znaczeniu wzorów kulturowych wyznaczających jednostkom zakres pożądaných zachowań czy wreszcie świadomego i refleksyjnego współtworzenia przez ludzi tak siebie samych jak i społeczeństw, w których żyją, układają się w specyficzne, całościowe i bardzo bogate treściowo podejście, które choć wielokrotnie nawiązujące do istniejących teorii, zawsze pozostawało odmienne, eklektyczne, lecz posiadające wewnętrzną spójność. W artykule niniejszym przedstawione zostaną rozważania Jana Szczepańskiego odnoszące się do osobowości człowieka, które za sprawą swej złożoności przy jednoczesnym zintegrowaniu treściowym mogą zostać uznane za koncepcję, choć jako koncepcja nigdy przez Szczepańskiego nie zostały określone.

OD INSTYNKTU DO OSOBOWOŚCI

Poddając refleksji istotę osobowości ludzkiej, Jan Szczepański poszukiwał odpowiedzi na pytanie o jej pochodzenie i powiązanie z innymi jeszcze, sformułowanymi w nauce, „esencjami” bytu ludzkiego takimi jak instynkt społeczny, natura ludzka i człowieczeństwo. Refleksje te, stale obecne w rozważaniach filozoficznych Szczepańskiego, których celem przewodnim było ustalenie czym człowiek w istocie jest oraz jakim być musi by zostać za człowieka uznanym, bardzo powiązane były z dążeniem do ostatecznego ustanowienia i przyjęcia jednego pojęcia naukowego, które badaczowi pozwoli w jego empirycznej pracy ujmować człowieka w sposób holistyczny, zintegrowany i spójny. Tylko takie bowiem ujęcie umożliwi, zdaniem Szczepańskiego, przewidywanie zachowań ludzkich w różnych sytuacjach [Szczepański, 1970] oraz, co kluczowe dla zrozumienia fenomenu społeczeństwa, pozwoli odkryć wzajemne zależności pomiędzy cechami ludzi, a cechami społeczeństw.

Swoje rozważania, Szczepański rozpoczął od namysłu nad naturą ludzką, nad wszystkimi cechami gatunkowymi oraz ich znaczeniem dla wyznaczenia przebiegu życia. Innymi słowy pytał, na ile bycie przedstawicielem gatunku *homo sapiens* i posiadanie wrodzonej, specyficznej gatunkowo konstytucji biopsychicznej decyduje o tym jakie człowiek podejmuje działania i, co najistotniejsze, w jaki sposób je podejmuje. O ile bowiem popędy i instynkty przypisać możemy wytworzonej w procesie filogenezy naturze człowieka ja-

ko bytu biologicznego, o tyle działania, przebiegające w ramach i uwarunkowaniach kulturowych, stanowią przejaw aktywności człowieka jako bytu społecznego. Szczepański szybko porzuca jednak koncepcję natury ludzkiej jako głównego czynnika kształtującego przebieg ludzkiego życia i w ogóle stawiania się człowiekiem, a to z dwóch powodów. Po pierwsze dlatego, że za Johnem Deweyem, przyjął rozumienie pojęcia natury ludzkiej jako pewnego zespołu zdolności i impulsów do zaspakajania potrzeb. I choć uznawał, że potrzeby te nie ograniczają się do samej fizjologii człowieka, ale również do jego aktywnego przystosowywania się do środowiska społecznego i kulturalnego, z którym natura ludzka pozostaje w stosunku oddziaływania wzajemnego [por. Dewey, 1972; Szacki, 2002], to jednak jest ona zespołem cech zbyt trwałych i zasadniczo niezmiennych, aby móc posłużyć wyjaśnianiu i przewidywaniu przebiegu procesów społecznych. Powodem drugim, istotniejszym, było uznanie, że skoro natura ludzka znajduje się w polu oddziaływania kultury, a nawet, co Szczepański przyjął za Charlesem Hortonem Cooleyem [Szczepański, 1970], że w pełni rozwinąć w człowieku może się wyłącznie we wspólnotce doświadczeń obcowania z innymi ludźmi [por. Cooley, 1922; Baley, 1964], to natura przestaje być w rzeczy samej naturą, rozumianą jako wytwór przyrody, stając się efektem oddziaływania społeczeństwa.

Równie szybko Szczepański porzucił pojęcie instynktu społecznego jako zbyt ogólne i odnoszące się do zbyt szerokiej klasy zjawisk, poczynawszy od chęci współdziałania w grupie pierwotnej, a skończywszy na formowaniu ustrojów społecznych [por. Znaniecki, 1988], aby posiadać jakąkolwiek istotną z punktu widzenia badacza społecznego, wartość metodologiczną. Ponadto, pojęcie instynktu społecznego akcentowało w sposób *explicite*, pierwotność i genetyczność cech ludzkich, gdy tymczasem, Szczepański przyjął częściowo tezę Roberta Parka głoszącą, że człowiek nie rodzi się ludzkim, a jedynie staje się nim w wyniku socjalizacji. Użyte sformułowanie „przyjął częściowo” nie jest przypadkowe, procesom uspołeczniania jako internalizowania przez jednostkę zewnętrzności świata i rządzących nim reguł, Szczepański nigdy nie przypisywał jedynej i przewodniej roli w kształtowaniu się istoty ludzkiej. Podkreślał, że warunkiem koniecznym jest rozwój wielopoziomowy, także wewnętrzny i autorefleksyjny człowieka, który jeśli zharmonizowany, działa integrująco, pozwala trwać w świadomości swej indywidualności i jednocześnie zmieniać się (rozвивać człowieczeństwo) w „zewnętrznym rytmie istnienia” [por. Szczepański, 1980; Szczepański, 1988]. W taki oto sposób Jan Szczepański ostatecznie odsunął biologiczne tezy o pochodzeniu istoty ludzkiej, uznając wszelkie wyjaśniające pojęcia związane ze strukturami wrodzonymi za bezużyteczne dla socjologii, co spowodowało, że skoncentrował się

na osobowości (*personality*) jako systemie organizacji życia wewnętrznego, pojęciu wystarczająco pojemnym aby pomieścić zarówno leżące u podstaw gatunku ludzkiego cechy biopsychiczne, jak i pochodzące z kultury grupy społecznej, zinternalizowane wartości i normy. Co więcej, osobowość okazała się dla Szczepańskiego pojęciem umożliwiającym zarówno wyjaśnianie podobieństwa ludzi jako przedstawicieli jednego gatunku, a także ich odmienności jako indywidualów społecznych, bowiem „nie ma nigdy dwóch identycznych środowisk dla dwóch jednostek wychowujących się nawet w tej samej rodzinie, szkole czy osiedlu” [Szczepański, 1970, s. 124]. Aby jednak osobowość dała się ujmować całościowo i posiadała wewnętrzny porządek w organizacji wszystkich elementów składowych, musi składać się z kilku wzajemnie na siebie oddziałujących części wyróżnionych ze względu na ich pochodzenie. I tak wszystko co pierwotne i organiczne, począwszy od potrzeb fizjologicznych, a skończywszy na cechach anatomicznych stanowić ma część biogenną osobowości, natomiast wszelkie przejawy aktywności umysłowej czy to pamięć, wyobraźnia, czy temperament i emocje zawierają się w części psychogennej. Ale Szczepański uważał, że to dopiero trzecia część osobowości stanowić ma o istocie bycia człowiekiem gdyż „ja organiczne” oraz „ja psychiczne” może być przez człowieka poznawane, uświadamiane i refleksyjnie sondowane jedynie z perspektywy uczestnika społeczeństwa. To jak człowiek postrzega sam siebie jest zawsze efektem sposobu w jaki się lokuje i odnosi do świata zewnętrznego, do pełnionych w nim ról i doświadczanych interakcji [por. Szczepański, 1980]. Tak właśnie osią osobowości, w koncepcji Szczepańskiego stają się elementy socjogenne.

OD SPOŁECZEŃSTWA DO OSOBOWOŚCI

Dziedzictwo biologiczne człowieka miało według Szczepańskiego dawać organiczne podstawy działalności ludzkiej, zaś złożona psychika wpływać na różnorodność osobniczą przedstawicieli ludzkiego gatunku (choć nie ignorował w swoich rozważaniach także stanowiska odmiennego, podkreślającego wagę zasobu psychicznego człowieka dla jego rozwoju, nie tylko biologicznego, ale również społecznego, por. Szczepański, 1970). Aby jednak człowiek stał się bytem jakościowo odmiennym od wszystkich innych żyjących istot, koniecznym jest jego uczłowieczenie za sprawą społeczeństwa, które stanowi nie tylko podstawowe źródło wpływów osobowościotwórczych, ale także, którego oddziaływanie na jednostkę stanowi warunek *sine qua non* człowieczeństwa, cechy esencjonalnej istoty ludzkiej. Człowieczeństwo dla Szczepańskiego nie jest zbiorem wyznawanych i konkretnych zasad etycznych czy norm moralnych, ale bardziej poczuciem potrzeby i konieczności ich wyzna-

wania. I tak na poziomie jednostki, człowieczeństwo bezwzględnie związane jest z respektowaniem panujących zasad, z poczuciem obowiązku, a co za tym idzie, ze świadomości istnienia społecznych wyznaczników sposobu działania, z odnoszeniem do nich swojego postępowania oraz świadomym się podporządkowaniem im (co przynosi skojarzenia z koncepcją grupy odniesienia, której posiadanie służy jednostce m. in. jako układ odniesienia normatywnego i porównawczego; por. Shibutani, 1962; Łoś, 1976). Natomiast na poziomie społeczeństwa, człowieczeństwo polega na tym, że wszystkie działania ludzkie i dziedziny jego życia są regulowane, czy to formalnymi przepisami prawnymi, panującymi obyczajami, czy nawet dobrowolnymi zobowiązaniami, których sposób spełnienia posiada swój kulturowy ideał [Szczepański, 1980]. Bycie ludzkim jest więc dla Szczepańskiego niczym więcej jak istnieniem „drogowskazu” dla działań w społeczeństwie oraz istnieniem świadomości funkcjonujących zasad u tego społeczeństwa członków, a tym co integruje człowieczeństwo na obu poziomach (społeczeństwa i jednostki) jest osobowość, zwłaszcza w jej socjogennym wymiarze.

Wśród czterech najważniejszych zdaniem Szczepańskiego elementów socjogennych osobowości znajdują się dwa będące częścią świata zewnętrznego wobec człowieka oraz dwa kolejne stanowiące tego świata uwewnętrznienie. Kulturowy ideał osobowości (pierwszy „zewnętrzny” element), to konstrukt idealny, będący wzorem do naśladowania, ale jednocześnie zbiorem najważniejszych i najbardziej, z perspektywy społeczeństwa, pożądanych cech osobowości, odwzorowaniem panujących wartości. Jest on odmienny w perspektywie synchronicznej, gdy porównuje się różne klasy społeczne, środowiska, a nawet grupy, także zmieniający się w ujęciu diachronicznym, kiedy analizie poddane zostaną kulturowe ideały obowiązujące w poszczególnych epokach (ale także w krótszych przedziałach czasu, jak choćby dziesięcioleciach; Szczepański, 1970). Jest więc to model będący punktem odniesienia dla rozstrzygnięcia o pożądanych i niepożądanych zachowaniach w danej grupie, klasie bądź w danym czasie oraz podstawa do ewaluacji postępowania jednostek. Dlatego ideał ten, aby skutecznie oddziaływać, musi być przyswajany w okresie dojrzewania, gdy człowiek szuka sobie wzorów do naśladowania. Niemniej, kulturowy ideał osobowości może niejednokrotnie zmienić się w trakcie trwania życia człowieka i dlatego zinternalizowanie go w okresie młodzieńczym, nie ma, zdaniem Szczepańskiego charakteru trwałego i niemodyfikowalnego. Co więcej, zarówno modyfikowanie panującego ideału osobowości jak i przekazywanie owych wzorów jest procesem świadomym i intencjonalnym, a ostatecznie osiągnięty kulturowy ideał zawsze stanowi wypadkową działań o charakterze wychowawczym i stanu faktycznego instytucji, które

za te działania są odpowiedzialne [Szczepański, 1963; Szczepański, 1964]. Ta intencjonalność jako cecha kulturowego ideału powoduje, że Szczepański często zastępuje go pojęciem ideału wychowawczego, który może być odkrywany i opisywany w oparciu o analizę sytuacji (kulturowej, gospodarczej, instytucjonalnej itp.) panującej w danej formacji społecznej i w danym czasie, co czyni chociażby w odniesieniu do wzoru człowieka socjalizmu [Szczepański, tamże]. Drugim elementem „zewnętrznym” i również stanowiącym pewnego rodzaju wykładnię dla podejmowanych przez człowieka działań są role społeczne, określane jako ustalone sposoby zachowania się na zajmowanych przez ludzi stanowiskach i pozycjach w grupach czy zbiorowościach społecznych [Szczepański, 1970]. W koncepcji ról społecznych Szczepańskiego warto jest zwrócić uwagę zwłaszcza na wyliczane przez niego uwarunkowania sposobów realizacji roli, ponieważ sama rola, chociaż bliska w zamyśle ideałowi kulturowemu osobowości (jako odzwierciedlenie oczekiwań społecznych co do sposobów działania jednostek w określonym kontekście), to jednak nie pozbawiona cech indeksykalnych i interakcyjnych czyniących z niej nie tyle narzucony jednostce schemat zachowania, ile raczej rezultat interpretacji przez jednostkę czynionej. Po pierwsze, Szczepański wskazuje na możliwość zaistnienia różnych definicji tej samej roli, której odgrywanie będzie zależało od tego jak odtwórca rolę interpretuje lub, jeśli bierze pod uwagę rozbieżne definicje, jak tworzy nową, synergiczną definicję. Po drugie, tak definicja roli jak i jej realizacja, uzależnione są od stopnia identyfikacji z grupą w której rola jest spełniana oraz od wyboru przez jednostkę grupy odniesienia podsuwającej zarówno gotowe definicje jak i najważniejsze grupowe wartości służące tworzeniu definicji własnych [Szczepański, tamże; por. także Łoś, 1976]. Ponadto, człowiek nigdy nie pozostaje zaangażowany tylko w jedną rolę, równocześnie może wypełniać wiele ról, także takich, które wymagają odmiennych, sprzecznych postaw, a że wypełnianie roli powiązane jest z „byciem”, a nie tylko „wykonywaniem” określonych czynności [por. Szczepański, 1970, s. 131], człowiek musi dokonywać różnorodnych wyborów, redefinicji i hierarchizacji ról w celu zapewnienia sobie możliwości ich odgrywania [Szczepański, tamże]. Społeczna geneza osobowości to jednak coś więcej niż kategorie świata zewnętrznego regulujące pożądane sposoby podejmowania działań, to także społeczeństwo uwewnętrznione, społeczeństwo postrzegane przez siebie samego i w sobie samym. Aby móc adaptować swoje działania do wymogów kulturowego wzoru oraz wypełniać role zgodnie z ich przyjętymi definicjami, człowiek musi najpierw osiąść zdolność wyodrębniania siebie samego ze świata zewnętrznego, czyli stać się dla siebie podmiotem [por. Mead, 1932; Blumer, 1962], obrazem samookreślenia i wyobrażania

siebie jako indywidualności, identyczności i odrębności od wszystkich kulturowych ideałów zmieniających się w trakcie życia oraz od wszelkich odgrywanych ról społecznych [Szczepański, 1980]. Dlatego, w tworzeniu się osobowości, tak ważną pozycję zajmuje proces kształtowania się jaźni w obu jej wymiarach (subiektywnym i odzwierciedlonym), będących dwoma kolejnymi elementami socjogennymi wyróżnionymi przez Szczepańskiego. U Szczepańskiego, koncepcja jaźni, zarówno samej istoty jak i procesów tworzenia jej w człowieku, opiera się, podobnie jak u Georgea Herberta Meada [1932], na założeniu, że jaźń ma genezę społeczną oraz, że wytwarzana jest w okresie dzieciństwa (głównie poprzez proces przyjmowania ról – *role taking* – choć Szczepański samego pojęcia nie wykorzystuje; Szczepański, 1970). Ponadto, łatwo jest zauważyć także silne inspiracje teoriami Williama Jamesa, zarówno wtedy gdy substancjalna świadomość zostaje zastąpiona poczuciem jednostkowej tożsamości [por. Szacki, 2002] i indywidualności kształtowanej poprzez interakcje z ludźmi, ale także instytucjami czy rolami od których odgrywania człowiek musi się zdystansować i odróżnić, uświadamiając sobie, że jest czymś więcej niż tylko wypełnianą rolą [Szczepański, 1970; Szczepański, 1980]. Najpierw kształtuje się jaźń subiektywna, określana jako zespół wyobrażeń o sobie, albo inaczej, odkryta i odczuwana identyczność oraz jednostkowa autonomia. Takie odkrywanie zachodzi w trakcie zabaw, w których dziecko uczy się odróżniania siebie samego od ról, w które się wciela, a samo odróżnianie się jest czymś więcej niż „odczuwaniem siebie” (*self feeling*) czy doznawaniem własnej, organicznej odrębności [Szczepański, tamże], bowiem jaźń subiektywna, w początkowym okresie powstawania jest dla jednostki pytaniem rodzaju „kim jestem”, a gdy rozwinięta i podtrzymywana, przekształca się w refleksję nad tym jak postępować by być „w zgodzie ze samym sobą” [Szczepański, tamże]. Dlatego, dla Szczepańskiego jest elementem niezwykle istotnym dla przeciwstawiania się naciskom otoczenia oraz warunkiem koniecznym dla zachowania się u człowieka poczucia jego podmiotowości i indywidualności [Szczepański, 1970; Szczepański, 1988]. Drugim aspektem jaźni człowieka jest jaźń odzwierciedlona, wyobrażenie obrazu siebie zaczerpnięte z ocen i spostrzeżeń innych osób. Jaźń odzwierciedlona w ujęciu Szczepańskiego ma wiele punktów wspólnych z koncepcjami Cooleya, zarówno pod względem rozumienia pojęcia „odzwierciedlona” (*looking-glass*), wskazującego, że chodzi tutaj o wyobrażenia formułowane na podstawie subiektywnego odbioru reakcji innych na własną osobę [Cooley, 1972; Ziolkowski, 1981], czyli o obraz siebie wytworzony w lustrze zachowań i ocen innych osób [Szczepański, 1970], jak również o samo znaczenie jaźni odzwierciedlonej dla kształtowania się własnego „ja”, które powstaje w skutek

porównywania i odnoszenia własnych ocen na swój temat do ocen na swój temat wywnioskowanych z zachowań innych ludzi [Szacki, 2002]. Szczepański idzie jednak nieco dalej i oprócz wyobrażenia o tym co inni o nas sądzą i jak nas oceniają, w jaźni odzwierciedlonej zawiera także osobistą (emocjonalną, psychiczną) reakcję na te wyobrażenia [Szczepański, 1970], oraz, co stanowi oczywistą tej reakcji konsekwencję, wytworzenie się u człowieka poczucia jego twórczego potencjału, powstawania obrazu samego siebie w oparciu o określenie i sprecyzowanie zakresu i możliwości kształtowania czy modyfikowania działań innych ludzi, definiowania własnych ambicji i celów życiowych [Szczepański, 1980]. W taki oto sposób, jaźń odzwierciedlona staje się w ujęciu Szczepańskiego podstawowym „wewnętrznym” (a dokładniej uwewnętrznionym w człowieku) mechanizmem kontrolowania działań jednostki przez społeczeństwo [Szczepański, 1970], z jednej bowiem strony, jest to element bezwzględnie konieczny dla wytworzenia się tak jaźni ludzkiej jak i w ogóle osobowości, a z drugiej strony, uzależnienie powstającego obrazu siebie od ocen i postaw innych, czyni człowieka konformistycznym i skłonnym do wybierania takich metod działania, które wpływać będą na kształtowanie się pozytywnego wizerunku własnej osoby [Szczepański, tamże]. Pisząc o osobowości normalnej będącej podstawą zdrowia psychicznego i sprawności działania, Jan Szczepański wskazuje, że chodzi tutaj o taką, która jest wewnętrznie zintegrowana, w której wszystkie elementy są ze sobą skoordynowane i współdziałające (nie przeciwstawiają się sobie nawzajem), ale co ważniejsze, że jest to osobowość dostosowana do warunków życia społecznego i panujących w nim wzorów zachowania oraz kryteriów jego oceny. „Normalny” udział w życiu społecznym (udział zgodny z normami, Szczepański, 1970) staje się możliwy tylko wtedy, gdy człowiek w pełni uświadomi sobie oczekiwania innych osób, przyjmie kryteria ocen znaczących dla niego grup (grup odniesienia) i osiągnie stan harmonii pomiędzy światem wewnętrznym i zewnętrznym, co przejawiać ma się w osobowości zintegrowanej [Szczepański, 1970; Szczepański, 1980]. Taka koncepcja jaźni (rozumianej zdecydowanie jako jaźń społeczna – *social self*) i osobowości ludzkiej spowodowała, że Szczepański dostrzegał możliwości kierowania jej rozwojem. O ile kwestie przemiany natury ludzkiej i pytanie o zakres jej zmienności wskutek celowej nad nią pracy, Szczepański pozostawiał w zasadzie bez odpowiedzi [por. Szczepański, 1964; Szczepański, 1970], o tyle osobowość podlegała według niego nie tylko społecznemu wpływowi, ale także świadomemu i kierowanemu kształtowaniu. Przede wszystkim służyć temu miał wspomniany wcześniej konformizm zapewniający ludziom uznanie, możliwość ujednoczenia swoich i zaczerpniętych od innych, ocen własnej osoby oraz najważniejsze dla

człowieka, poczucie bezpieczeństwa i adekwatności zachowań. Życie ludzkie to: „proces przystosowywania się do innych, działania na innych, reagowania na zachowania innych, a wyniki są mierzone i oceniane poziomem awansu, otrzymywanym dochodem, zakresem władzy i wpływów, zakresem uznania...” [Szczepański, 1980, s. 56]

Za sprawą tak rozumianego podporządkowania człowieka wpływom otoczenia, a zwłaszcza jego ewaluacyjnego i kategoryzującego oddziaływania, osobowość może być intencjonalnie kształtowana poprzez wytwarzanie pożądanego kulturowego ideału osobowości, formowanie jaźni odzwierciedlonej oraz przekazywanie systemów wartości czy kryteriów ocen [Szczepański, 1964]. Szczepański, zdając sobie sprawę z tego, że osobowość społeczna podlega przede wszystkim wpływom mikrostruktur, a także, że jest ona nierozdzielnie związana z dziedzictwem kulturowym, kształtowanie jej pozostawia instytucjom o charakterze wychowawczym, przy czym, samo wychowanie (przywołując teorie marksistowskie) definiuje bardzo szeroko, zarówno jako ukierunkowaną edukację dzieci i młodzieży, a także opartą na agitacji reedukację dorosłych [Szczepański, 1964]. Wytwarzane społecznie wzory mają być modelami pożądanego postaw orientującymi rozwój ludzi, ponieważ „każde społeczeństwo ma swój wzór idealny obywatela [...], każdy człowiek w jakiś sposób sprawdza w swoim życiu czy i w jaki sposób dorasta do takiego wzoru idealnego [...] obraz siebie jest podyktowany potrzebą przystosowania się do ideałów [...], bo dla skuteczności działania ten obraz jest bardzo ważny” [Szczepański, 1980, s. 40]. Natomiast systemy wartości, kryteria ocen i kształtowana jaźń odzwierciedlona mają za zadanie nadać jednostce taką perspektywę poznawczą, która sprawi, że te „wzory idealne osobowości” zostaną uznane za obowiązujące, właściwe i ważne.

Samo kształtowanie osobowości jest dla Szczepańskiego istotne z punktu widzenia rozwoju cywilizacyjnego społeczeństw, gdyż realne szanse tworzenia nowych systemów społecznych uznaje on za możliwe jedynie poprzez przemiany osobowości społecznej, określanie nowych celów całych społeczeństw przekładających się na indywidualne aspiracje życiowe ich członków, a także wpajanie nowych motywacji do działań będących zgodnymi z podstawowymi zasadami, na których nowe systemy społeczne mają być oparte [Szczepański, 1964]. Trzeba tu jednak podkreślić, że Szczepański nie sugeruje ani zasadności ani możliwości społecznego wytwarzania nowych, pożądanego osobowości, a jedynie „wychowawcze przekształcanie” istniejących typów w typy najbardziej zbliżone do „idealnego wzoru”, i to właśnie taki intencjonalny proces wychowawczy proponuje w odniesieniu do społecznego kształtowania osobowości człowieka socjalizmu, kształtowania opartego

na zastanych typach osobowych w społeczeństwie polskim [Szczepański, tamże]. To właśnie przy okazji rozważań na temat teoretycznych możliwości takiego wychowywania, odwołał się do pojęcia osobowości podstawowej (*basic personality*) zaczerpniętego z prac Abrama Kardintera, choć, nie posiadając empirycznych podstaw do stosowania tego terminu, Szczepański ograniczał się jedynie do korzystania z niego jako pewnego konstruktów teoretycznego stanowiącego głównie zbiór najistotniejszych wartości, najlepiej charakteryzujących kulturę danego społeczeństwa i będących osobowościową reprezentacją jej członków (dlatego używał również pojęcia „osobowości reprezentatywnej”; Szczepański, 1964; Szczepański, 1970).

Choć osobowość i wszystkie jej składniki powstawała pod wpływem i za sprawą oddziaływania społeczeństwa, a dalszy jej rozwój, trwanie i osiąganie stanu integracji bądź uleganie dezintegracji odbywało się głównie w skutek uczestniczenia człowieka w życiu społecznym, to jednak relacja pomiędzy społeczeństwem, a osobowością człowieka, była w ujęciu Szczepańskiego o wiele bardziej złożona i wielokierunkowa niż prosty schemat jednostronnego wpływu od systemowego wymogu, poprzez internalizację, do osobowości idealnego obywatela. Jan Szczepański, korzystający wprawdzie z podejścia strukturalno-funkcjonalnego w analizach makrostruktury społecznej, unikał przesocjalizowanej koncepcji człowieka (por. Wrong, 1961), nadając mu twórczą i kreatywną rolę i przechodząc dość płynnie w swoich rozważaniach od społeczeństwa kształtującego osobowość do osobowości wytwarzającej społeczeństwo.

OD OSOBOWOŚCI DO SPOŁECZEŃSTWA

Już samo zaprezentowane powyżej podejście do zagadnienia osobowości powoduje, że koncepcje Szczepańskiego nie dają się wpisać w funkcjonalny schemat analizy, w którym osobowość jest strukturą i podsystemem [por. Ziolkowski, 1981; Szacki, 2002]. Społeczeństwo jest w rozumieniu Szczepańskiego konieczne dla wytworzenia się u człowieka osobowości społecznej i odgrywa najważniejszą rolę w nadawaniu człowiekowi ludzkich motywów działania oraz określaniu metod jakimi te działania mają być zrealizowane, jednak tak dla samego człowieka jak i dla całego społeczeństwa, niezwykle istotny i potrzebny jest także rozwój „świata wewnętrznego” u ludzi oraz ukształtowanie się poczucia ich indywidualności [Szczepański, 1980; Szczepański, 1988]. Osobowość nie jest więc systemem nawyków kulturowych, wpojonych w procesie socjalizacji i funkcjonujących jako zinternalizowany mechanizm indywidualnego dostosowywania się aktorów społecznych do normatywnych wymogów systemu społecznego [por. Piotrowski, 1985]. Dla Szczepańskiego

osobowość nie może być ujmowana statycznie, jako niezmienna i trwała, ponieważ każdy ze składających się na nią elementów podlega zmieniającym się oddziaływaniom, jest związany z dialogiem pomiędzy „wewnętrzną” refleksją i jaźnią subiektywną, a „zewnątrznym” wpływem i jaźnią odzwierciedloną [Szczepański, 1970, Szczepański, 1980], co więcej, osobowość człowieka rozwija się pod wpływem zmieniających się grup odniesienia i może ulegać dezintegracji, by znów dążyć do osiągnięcia stanu wewnętrznego zorganizowania. Tak ujmowana osobowość jest więc procesem, a nie strukturą (por. koncepcja osobowości u G. H. Meada, 1932). Jeśli wykorzystać zaproponowane przez Anselma Straussa (1959) metafory służące opisowi istniejących koncepcji osobowości, to ujęcie Szczepańskiego mieści się w kategorii rozwoju jako obróbki „surowego jaja”, zgodnie z którą osobowość, bez względu na dokonane w niej przekształcenia, pozostaje w istocie tym samym, zmienia się jedynie odmiana stanu pierwotnego, natomiast każde przekształcenie pozostawia po sobie ślad w organizacji wewnętrznej osobowości znaczący dla kolejnych przemian (które zachodzą w oparciu o stan wcześniej osiągnięty). Tak więc, ujmując to opisowym językiem Straussa, jajo, bez względu na rodzaj obróbki (gotowanie, smażenie itp.) pozostaje jajem, zaś każda zmiana wpływa na możliwości oddziaływania następnej (raz usmażonego jajka nie da się już ugotować na nowo itp.). Takie podejście u Szczepańskiego łatwo zauważyć zwłaszcza w jego rozważaniach odnośnie kształtowania nowego ustroju społecznego w oparciu o zastane typy osobowości oraz analizach koniecznych i możliwych do osiągnięcia przemian [Szczepański, 1964]. Warto tu zaznaczyć, że według Szczepańskiego granicami możliwych przemian systemów społecznych jak i przyczynami ich ewentualnych niepowodzeń (na przykład budowania socjalizmu) są osobowości aktorów społecznych, nie dostatecznie wykształcone by móc ideologię transformacji zamienić w działanie.

Jan Szczepański formułuje swój pogląd o relacjach pomiędzy jednostką, a społeczeństwem także wprost, przy czym jego osobowość nie jest w tym stosunku ani zmienną całkowicie zależną od determinującego wpływu struktury społecznej jak u Davida Riesmana (1996) ani zmienną zupełnie niezależną warunkującą wytwarzanie się organizacji społecznej w rozumieniu choćby Alexa Inkelesa [za: Bokszański, 1985]. Wydaje się, że najbliższe pozostaje podejście zaproponowane przez Pitrima Sorokina [1947; por. także Szacki, 2002] twierdzącego, że w społeczeństwie istnieje nierozłączna triada wzajemnych wpływów i oddziaływań pomiędzy strukturą, kulturą, a osobowością i tylko w takim, całościowym i integrującym nastawieniu do problemu, można analizować którykolwiek z elementów. Jednak nawet i tutaj dostrzegalne są znaczące różnice, a najważniejszą jest to, że owa triada, dla Sorokina była

systemem, dla Szczepańskiego zaś jest procesem, w którym „jednostka i społeczeństwo to dwa człony dialektycznego stosunku w niekończącym się łańcuchu wzajemnych oddziaływań” [Szczepański, 1970, s. 149]. W takiej sytuacji dość łatwo zauważyć jest podobieństwo z koncepcjami Johna Deweya, który uznał za pozbawione sensu poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o to co jest bardziej pierwotne, społeczeństwo czy osobowość, ponieważ najważniejsze są wzajemne „systemy interakcji” kształtujące oba elementy relacji. Jednak pisząc o zależnościach pomiędzy człowiekiem, a społeczeństwem i traktując te fenomeny jako dwa aspekty tej samej rzeczywistości pomiędzy którymi zachodzi nieustająca relacja konstytuująca ich istnienie [Szczepański, 1970], Szczepański najbardziej zbliża się w swoich rozważaniach do Cooleya znoszącego dualizm, postrzegającego jednostkę i społeczeństwo jako elementy nadrzędnej, interakcyjnej całości [por. Hammersley, 1990; Szacki, 2002].

Jan Szczepański wielokrotnie inspirował się pracami Floriana Znanieckiego co zresztą sam podkreślał. Wpływ teorii Znanieckiego dość łatwo można zauważyć zarówno w rozważaniach Szczepańskiego na temat profesorów, pracowników nauki i studentów [Szczepański, 1963; por. Znaniecki, 1976; Znaniecki, 1997], więzi, styczności i działań społecznych [Szczepański, 1970; por. Znaniecki, 1967] czy wreszcie samej osobowości, jej elementów i sposobu ich organizacji. Większość z tych koncepcji, Szczepański prezentuje i rozwija w „Elementarnych Pojęciach Socjologii” [1970]. Jednak zainspirowanie myślą społeczną Znanieckiego wyrażane jest także *implicite* w całej naukowej twórczości Szczepańskiego, w jego przekonaniu, że społeczeństwo wpływa na człowieka w takim sensie, że aby mógł on kształtować samego siebie i organizować swoją osobowość, musi uczestniczyć w stosunkach społecznych i działaniach grup [por. Znaniecki, 1974]. I chociaż społeczeństwo wyznacza jednostkom pożądane zachowania, wartości i kryteria oceny zawierając je w tworzonych wzorach osobowości, to te „pozostawałyby jednak martwymi schematami gdyby człowiek nie dążył do ich urzeczywistnienia we własnej osobie” [Znaniecki, tamże, s. 115]. Dlatego ludzka kreatywność i refleksja odgrywają najważniejszą rolę zarówno w kształtowaniu się relacji między „ja” człowieka, a innymi (relacji *self-other* będącej istotą osobowości w ujęciu socjologicznym, por. Bokszański, 1985), ale także zmianie i rozwoju całego społeczeństwa. W niektórych sytuacjach chodzi tu zwłaszcza o twórcze i inicjatywne działanie jednostki przynoszące postęp i umożliwiające reformowanie systemu społecznego, jednostki od której postaw i działań zależy nie tylko rozpoczęcie procesu przemian, ale także tych przemian zaakceptowanie [Szczepański, 1964; Szczepański, 1973; Szczepański, 1978], a niekiedy o bardzo konkretny wpływ ludzi na poszczególne dziedziny życia społeczne-

go (jak chociażby wydajność produkcji, Szczepański, 1960). Zawsze jednak, dla kształtu relacji pomiędzy człowiekiem, a społeczeństwem, najważniejsza była osobowość, ukształtowana społecznie, zmieniająca się pod wpływem świadomości, refleksji i wychowania, osobowość zintegrowana u człowieka o rozwiniętej indywidualności, który rozumiejąc wpływy jakie wywiera na niego otoczenie społeczne, swoje życie podejmuje w sposób twórczy i odpowiedzialny [Szczepański, 1988].

BIBLIOGRAFIA

- B a l e y Stefan [1964], *Wprowadzenie do psychologii społecznej*, Warszawa
- B l u m e r Herbert [1962], *Society as Symbolic Interaction*, [w:] Arnold Rose [red.] Human Behavior and Social Process. Houghton Mifflin Company, Boston
- B o k s z a ń s k i Zbigniew [1985], *Rodzaje zainteresowań aktorem społecznym czyli o tzw. socjologii osobowości*, Folia Sociologica 12, Łódź
- C o o l e y Charles Horton [1922], *Human Nature and the Social Order (Revised edition)*. Charles Scribner's Sons, New York
- C o o l e y Charles Horton [1972], *Looking-Glass Self* [w:] Jerome Manis i Bernard Meltzer [red.] Symbolic Interaction. A reader in Social Psychology 2nd edition. Allyn & Baceon, Boston
- D e w e y John [1972], *Mind, Experience and Behavior*, [w:] Jerome Manis i Bernard Meltzer [red.] Symbolic Interaction. A reader in Social Psychology 2nd edition. Allyn & Baceon, Boston
- H a m m e r s l e y Martyn [1990], *Herbert Blumer and the Chicago School*. Routledge, New York
- Ł o ś Maria [1976], *Grupy odniesienia – propozycja modyfikacji zakresu pojęcia*, Studia Socjologiczne nr 4
- M e a d George Herbert [1932], *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, University of Chicago, Chicago
- P i o t r o w s k i Andrzej [1985], *Osobowość a tożsamość. O pewnej tendencji we współczesnej socjologii interakcji*, Folia Sociologica 14, Łódź
- R i e s m a n David [1996], *Samotny tłum*, Muza S.A., Warszawa
- S h i b u t a n i Tamotsu [1962], *Reference Groups and Social Control*, [w:] Arnold Rose [red.] Human Behavior and Social Process. Houghton Mifflin Company Boston
- S o r o k i n Pitrim [1947], *Society, Culture and Personality. A System of General Sociology*, New York-London
- S t r a u s s Anselm [1969], *Mirrors and Masks*, The Sociology Press, San Francisco
- S z a c k i Jerzy [2002], *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa
- S z c z e p a ń s k i Jan [1960], *Elementy psychologii i socjologii pracy*, PTE Łódź
- [1963], *Socjologiczne zagadnienia wyższego wykształcenia*, Warszawa
- [1964], „Osobowość ludzka w procesie powstawania społeczeństwa socjalistycznego”, *Kultura i Społeczeństwo* nr 4
- [1970], *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN Warszawa
- [1971], *Odmiany czasu teraźniejszego*, Książka i Wiedza, Warszawa
- [1973], *Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia*, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa
- [1978], *Rozważania o konsumpcji i polityce społecznej*, PWE, Warszawa

- [1980], *Sprawy ludzkie*, Czytelnik. Warszawa
[1988], *O indywidualności*, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa
W r o n g Denis Hume [1961], *Oversocialized conception of man in modern sociology*, American Sociological Review no 26
Z i ó ł k o w s k i Marek [1981], *Znaczenie, interakcja, rozumienie*, PWN, Warszawa
Z n a n i e c k i Florian [1967] *Social Actions* 2nd edition. Farrar and Rinehart Inc., New York
[1974], *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, PWN, Warszawa
[1976], *Spoleczne role uczonych*, Przegląd Socjologiczny, tom XXVIII
[1988], *Wstęp do socjologii*, PWN, Warszawa
[1997], *Spoleczna rola studenta uniwersytetu*, Przedmowa Jan Szczepański. Nakom, Poznań

Łukasz Tomasz Marciniak
Institute of Sociology
University of Łódź

MAN IN SOCIETY, SOCIETY IN MAN. JAN SZCZEPAŃSKI'S CONCEPT
OF SOCIAL PERSONALITY

S u m m a r y

The paper aims to review Jan Szczepański's notion of individuality as depicted in his most influential writings. Jan Szczepański developed an integral concept that captures the problem in its entirety, from inherited biological characteristics to the interplay between culture and social structure. Due to its thorough, comprehensive theoretical and analytical grounding the concept remains pertinent to this day.